

Новиков А. О.,
доктор філологічних наук, професор,
завідувач кафедри української мови, літератури та методики навчання
Глухівського національного педагогічного університету
імені Олександра Довженка

УКРАЇНСЬКА ІСТОРІЯ КРІЗЬ ПРИЗМУ ТВОРЧОСТІ ВАСИЛЯ ШКЛЯРА

Анотація. У статті висвітлюються основні проблеми, порушені в романах Василя Шкляра «Залишенець. Чорний Ворон» і «Маруся»: історичної правди, жертвовної боротьби повстанців за Українську державу, патріотизму і зради. Аналізуються образи головних і другорядних персонажів, які різко розділяються автором на позитивних і негативних.

Ключові слова: повстанці, чекісти, Симон Петлюра, Галицька армія, безкомпромісна боротьба, патріотизм, зрада, містика.

Постановка проблеми. Романи Василя Шкляра «Чорний Ворон» (інша назва – «Залишенець») і «Маруся» стали бестселерами практично відразу після їх опублікування наприкінці 2009 і 2014 років відповідно. Обидва твори до певної міри заповнюють чергову білу пляму у вітчизняній історії, оскільки кілька поколінь українців майже нічого не знали про трагічні події, котрі в них висвітлюються. Особливо це стосується роману «Чорний Ворон», в якому йдеться про збройний опір більшовикам на теренах так званої Холодноярської республіки (теперішні Черкаська й Кіровоградська області) після закінчення громадянської війни. Боротьбу за визволення від більшовицької окупації рідного краю продовжили так звані залишенці, вояки, які після відходу за Збруч Армії Української Народної Республіки не сприйняли нових реалій і, відколовшись від основних сил, продовжили безкомпромісну партизанську боротьбу з окупантами. Відчайдушний спротив холодноярських повстанців, на чорному прапорі яких був надпис «Воля України або смерть», можна порівняти хіба що з героїчною боротьбою під час Другої світової війни вояків Української повстанської армії з німецькою і радянською імперіями. Така ж жертвовність, така ж незламна віра у світле майбутнє українського народу, в незалежну Українську державу і водночас цілковите розуміння власної приреченості.

Природно, що романи Шкляра «Чорний Ворон» і «Маруся» не залишили байдужим ні широкий читацький загал, ні тим більше наукову спільноту. З'явилися відгуки, рецензії, наукові розвідки, в яких автори поцінювали твори – притому як цілком позитивно (Є. Белорусець, К. Поліщук), так і з суттєвими застереженнями (М. Карасьов, Р. Харчук).

Метою розвідки є висвітлення основних проблем (історичної правди, зрадництва, ролі містичного), а також детальний аналіз головних і другорядних образів у згаданих романах.

Виклад основного матеріалу. Центральним персонажем першого роману є отаман одного з повстанських загонів на псевдо Чорний Ворон. Справжнє його прізвище Чорновус. Під час Першої світової війни він служив у так званому ударному батальйоні смерті, де за особисту відвагу був нагороджений трьома Георгіївськими хрестами. Це досить талановитий і хо-

робрий воїн, який своє життя присвятив боротьбі за незалежну Українську державу. Вельми показовою є характеристика, яку на Чорновуса склали у своєму донесенні чекісти: «Черный Ворон – непримиримо хитрый и упрямый враг. Возраста около тридцати лет. Высокого роста, черная борода, длинные черные волосы до плеч. Глубоко посаженные глаза тоже темные, взгляд тяжелый, медлительный, выражение лица суровое. Политически грамотен, бывший офицер царской, а потом петлюровской армии» [5, с. 11–12].

Заслугує на увагу й образ іншого героя роману – так само колишнього офіцера старої російської армії й українця за походженням – Панаса Калюжного. Його доля є своєрідною альтернативою життєвому шляху Чорновуса. Калюжний теж добровільно вступає до петлюрівського війська, однак згодом (1919 р.) переходить на бік червоних, що цілком корелюється з тодішніми реаліями. Проте робить він це не з ідеологічних міркувань, а тому що більше не може перебувати в армії, де, на його думку, вище керівництво опікується не стільки тією святою справою, за яку борються українські патріоти, скільки намагається задовольнити власні амбіції й укріпити особистий авторитет, притому вельми сумнівними методами. Йдеться про долю вкрай популярного в рядах Армії УНР полковника Петра Болбочана, командира Першої запорізької дивізії, якого Головний Отаман Симон Петлюра начебто несправедливо підвів під трибунал.

Таким чином, перед читачем постає два портрети двох колишніх офіцерів-українців, двох приятелів, котрі спочатку йдуть схожими життєвими шляхами, але врешті-решт опиняються в різних ворогуючих таборах, хоча особистими воюваннями все ж таки не стають, оскільки, за великим рахунком, залишаються однодумцями. На таких прикладах письменник намагається показати всю трагічність долі українського народу, одна частина якого змушена була воювати проти іншої, навіть усвідомлюючи, що вони не є ідеологічними опонентами. А винуватцями цього багато в чому були, на думку автора, тодішні очільники крихкої Української Народної Республіки, які не змогли подолати в собі гордині й чваньковитості, що призвело до роз'єднаності патріотичних сил і як наслідок – втрати на багато десятиліть державності.

У романі чимало кривавих сцен, що сучасному читачеві може дати привід для звинувачення автора у навмисному згущенні барв, запідозрити у відступі від історичної правди. Однак саме такою жорстокою і непримиренною й була ця війна, свідченням чого є спогади учасників згаданих подій – Михайла Дорошенка («Стежками холодноярськими. 1919–1923»), Миколи Василенка («Спогади про пережите»), Івана Лютого-Лютенка («Вогонь з Холодного Яру») та ін. Вельми красномовною є сцена, яку описує Юрій Горіс-Горський (справжнє прізвище –

Юрій Городянин-Лісовський) у своєму історико-документальному романі «Холодний Яр»: «Чекісти з заляпанями кров'ю ногами, одежою, обличчями роздягали догола коло десятка мужчин і жінок, знову зв'язуючи їм після того руки. Якесь жінка, з розпущеним волоссям, у розірваній сорочці, впавши на землю з благанням не вбивати її, цілувала, під сміх і глузування, чоботи одного з катів. Під стіною лежало купою коло двох десятків голих трупів. <...>Голий вже старий священик, з розкуйовдженим сивим волоссям, знісши голову до стелі, голосно читав псалом «Помилуй мя Боже». <...> Останню переді мною роздягали молоду гарну дівчину. Очі чекіста маслилися, оглядаючи її стрункий стан. Вона щось тихо заговорила до голови чека, але той грубо пхнув її до черги.

– Досить тобі контрреволюційні пісеньки по театрах виспівувати!

<...> Почався розстріл» [3, с. 114–115].

Без зайвих сентиментів розправлялися зі своїми полоненими ворогами й холодноярці. Згадаймо лише криваву бойню, котру влаштував чекістам, що потрапили в засідку, загін того ж Чорного Ворона.

Своїх героїв Шкляр чітко розподіляє по різних полюсах, при створенні образів використовує здебільшого тільки два кольори – білий і чорний. Притому чорні фарби незрідка застосовує для персонажів, які за своїм походженням не були українцями, що дало підстави деяким рецензентам звинуватити письменника у ксенофобії. «Серед негативних сторін твору, – зазначає, наприклад, Т. Белімова, – можна назвати прояви відвертої, нічим не завуальованої ксенофобії, зокрема, у зображенні росіян, євреїв, китайців. Такий поділ на нації і визначення кращих серед них на початку двадцять першого сторіччя виглядає більш, ніж дивно» [1].

Але в романі по-різному описуються навіть представники однієї й тієї ж національності. І в цьому неважко пересвідчитись. Автор вустами центрального героя так характеризує ворогів: «Були то невеличкі на зріст, карячоногі, пихаті й нахраписті москалі, довготелесі, товстошкурі латиші з крижаними очима, вовкуваті й вічно голодні китайці, яких наші селяни називали «сліпими», юродиві з лиця чуваші та башкири» [5, с. 25]. Не менше дісталось й більшовицьким комісарам та чекістам єврейського походження. Натомість з великою симпатією у творі замальовується бідна єврейська жінка, яка сама запропонувала притулок у своїй оселі Чорному Ворону та його коханій українській вчительці Тині і чи не останнім поділилась зі своїми неочікуваними гостями. «Я також із народу гнаного, тому й співчуваю вам» [5, с. 278], – пояснює вона свою позицію. І це на тлі того, коли жодна із західноукраїнських родин не пустила знесилених біженців із немовлям на руках навіть на поріг своєї хати. (Вони ходили ««потойбічними» селами, начебто й українськими, але такими чужими, що не хочеться про це й говорити») [5, с. 227].

Водночас Шкляр не шкодує світлих фарб для зображення образу китайця Ході, який до останньої миті залишається вірним своєму отаманові, намагається прикрити його власним тілом від червоноармійських куль. Таким героям місце відводиться у раю: «Кров залила Ході очі, але він бачив, як його душа, схожа на маленьку пір'їнку, відлітає в піднебесся на місце світле, на місце квітуче, місце спокійне, де немає болю, печалі й немає... голоду» [5, с. 76].

Неспростовні факти свідчать про те, що симпатії письменника розподіляються в залежності від того, як ті чи інші персо-

нажі поводяться на знедоленій українській землі, як ставляться до борців за святу для українців справу. У Шкляра, як видно зі змісту роману, немає «поганих» чи «гарних» національностей. Є борці за вільну Україну – свої, і окупанти-більшовики – вороги. З огляду на це одних він романтизує, при зображенні інших вдається до гротеску й карикатурності.

У творі чимало містики, яка створюється завдяки присутності відповідних образів-символів, котрі за народною уявою мають причетність до потойбічного світу. Таким персонажем є передовсім одноокий чорний ворон (птах), який символізує мудрість і довголіття, має дар передбачення. Йому двісті сімдесят років. Ворон постійно супроводжує отамана, за всім спостерігає, все бачить. Він є, по суті, його alter ego і помирає (що теж досить символічно) після ймовірної загибелі свого тезки.

Інший містичний персонаж – сліпа ворожбитка Євдося. Її хата, як і належить таким постатям, знаходиться десь у глибині лісу, серед боліт, на невеличкому острівці. Євдося допомагає головному герою у найскрутніші моменти його життя – сприяє відновленню фізичних і духовних сил (вміє «забирати біль із людського тіла» і «зцілити душу») [5, с. 10], дає слушні поради. Вірний кінь Мудей сам приносить свого непритомного вершника до чаклунки, яка лікує його рани, а вночі присилає до нього мовчазну й загадкову дівчину – білу панну [5, с. 14].

Важливе місце в «Чорному Вороні» відводиться юродивому Варфоломію, який намагається захистити від гвалтування озвірілими червоноармійцями черниць у Мотрониному монастирі. Представники нової влади не надто церемоняться з Божою людиною. Варфоломій збивають з ніг, а потім уже «москальня пішла по його моцях потоптом, наступаючи ратицями на голову, груди, живіт, ніби хотіла зрівняти його з землею» [5, с. 82]. Але, як виявляється, не так-то просто відібрати життя в юродивого, якому начебто допомагають надприродні сили. Він вкотре здіймається на ноги і неначе сама смерть, розмахуючи косою, йде на нечестивців.

Загальну картину завершує один із наближених Чорного Ворона повстанець на прізвисько Вовкулака. За народним повір'ям вовкулаком вважається людина, котра здатна обернутися вовком. Недарма після смерті цього повстанця отаман зустрічається з вовком, що сприймає як знак від свого вірного хорунжого з потойбіччя.

Прикметно, що у «Чорному Вороні» всі позитивні персонажі (в тому числі й ті, що мають зв'язок із царством мертвих) виступають на боці добра і справедливості. Натомість не переобтяжені жодною мораллю безбожники-більшовики втрачають людську подобу. Сп'янілі від вседозволеності, вони не гребують займатися будь-якими неблаговидними справами – вбивствами, насильством, мародерством. Для них не існує ні Божих, ні людських законів. У своїй розгнужаності новітні варвари не зупиняються навіть перед святою обителлю: «Оскаженілі, розбурхані вогнем і жіночим лементом, забродили кинулися одне поперед одного по коморах, льохах, келіях гребти все, що траплялося під руку, на ходу жлуктили солодке причасне вино, пускаючи по підборіддях червоні патьоки, набивали роти й кишені проскурками. Вони вдерлися до другої – Свято-Троїцької – монастирської церкви, де почали хапати й ховати за пазуху все, що блищало, – золочені хрести, трисвічники, срібні диски, дароносиці, чаші...» [5, с. 82–83].

Наскрізним у творі є мотив зради, якою тут пронизано практично все. Побоюючись більшовицьких агентів, повстанці навіть відмовилися від залучення до своїх лав новобранців.

І для цього у них були серйозні підстави. З'являлися цілі загони перевертнів, які видавали себе за борців з радянською владою, а потім безжалісно вбивали тих, хто до них долучався [5, с. 115]. Більше того, комуністичній владі вдалося створити навіть так звану «Чорноморську повстанську групу» на чолі зі своїми агентами, завдяки чому було заарештовано чимало українських патріотів, у тому числі три отамани. Повстанці, звичайно ж, як могли протидіяли цьому лихові. Особливу увагу привертає сцена страти хорунжим Вовкулакою свого улюбленого молодшого брата красеня Куземка (Кузьми), якому він був, по суті, за батька, всіляко оберігав. Неважко здогадатися, що це алюзія на відповідний епізод із гоголівського «Тараса Бульби». Можна провести відповідні паралелі. Куземко, як і молодший Тарасів син, теж до нестями закохався у красуню з ворожого табору і зрадив своїх побратимів-козаків, що призвело до великих втрат серед повстанців. Обраницею Андрія стала донька багатого польського магната, а Шкляревого героя – єврейка Ціля Борух, яка верховодила у так званій самообороні «Красніє соколи» й відзначалася небаченою жорстокістю щодо полонених лісовиків та їхніх родичів-заручників. Показово, що перед стратою брата-зрадника Вовкулака звертається до нього майже з такими ж словами, як і старий полковник до свого сина: «Що, брате, допомогли тобі твої жиди?» [5, с. 105].

Гірко й соромно за Андрія було Тарасові Бульбі, який усе своє життя присвятив служінню Вітчизні. Подібне відчуття пережив і Вовкулака. Він не зміг сказати страшної правди отаманові, якого дуже поважав, а тому вигадав історію – нібито брат потрапив у засідку й загинув у бою з ворогами. Але совість не дозволила йому надалі чесно дивитись у вічі командиру, і він перейшов до загону Чорного Ворона, якому й розповів про страшну сімейну трагедію.

Проблема зрадництва притаманна була і для більшовицького середовища. У романі є епізод, де описується, як начальник повітової спецчастини по боротьбі з бандитизмом Яша Гальперович заради збереження власного життя не тільки висловив готовність бути таємним агентом українських повстанців, а задля того, аби останні повірили у правдивість його слів, холоднокровно зарубав своїх колег-чекістів.

Порушується у творі й проблема духовного ренегатства. Це проявилось, зокрема, в тому, що чимало українців, особливо з інтелігентного середовища, в скрутну для Батьківщини добу зайшли у своєму колабораціонізмі настільки далеко, що воліли «забути» навіть про своє етнічне походження, трансформували власні прізвища на російський лад. У свій час це питання серйозно розробляв Марко Кропивницький. Одним із таких покручів у нього є поміщик Воронов з драми «Доки сонце зійде, роса очі виїсть». Українець за походженням, він соромиться і мови свого народу, і свого прізвища. Батько цього пана, пояснює один із героїв твору, поки «ще не був у службі, то прозивався Ворона, а як здобув міліційного чина, так став вже прозиватись Воронов! <...> Така, бачте, мабуть, була поведенція, все своє уже дуже обридло, так хоч хвостика чужого пришити» [4, с. 422].

Гідним духовним нащадком Воронова є чекіст Пьотр Птіцин – персонаж роману Шкляра. Дід цього горе-українця мав прізвище Птах, батько став Птіциним, а він пішов ще далі – не тільки «розучився» говорити мовою пращурів, а й став катом українського народу. Щоправда, Пьотр Птіцин поки що розуміє дідівську мову. Аби підлеститися до повстанців, він навіть називає себе хахлом. Саме хахлом, а не українцем, що для автора

«Чорного Ворона», на відміну від його персонажа, далеко не одне і теж. Для Шкляра слово українець дорівнює слову патріот, а хохол чи хахол, асоціюється у нього зі словом зрадник. Таким є, зокрема, один із його героїв у романі «Маруся» – «полонений хохол-большевик з увігнутою всередину пикою, ніби йому кінь наступив копитом на перенісся» [6, с. 103]. «Ця хитра хохляцька пика» [6, с. 104] втратила будь-яку гідність і намагається всіляко підлабузнитись до галицьких стрільців, що захопили його в полон.

Письменник акцентує на тому, що були випадки, коли російські чиновники самі «підправляли» прізвища деяким українцям на російський лад (мабуть, була відповідна установка). Така історія сталася з тим же Чорним Вороном, якого в царській армії з Чорновуса переіменували на Черноусова. Інша річ, що не всі вимушені «росіяни» відрікалися від своїх джерел, становилися манкуртами, хахлами.

Фінал роману залишається відкритим. Читач сам має додумати подальшу долю свого героя. Автор у післямові обмежується лише натяками, згідно з якими Чорний Ворон міг врятуватися й прожити ще багато років за кордоном, можливо в Канаді. Щоправда, в одному зі своїх інтерв'ю Шкляр зауважив: «У реалі є перекази, які лишили люди, що Чорного Ворона вбили і возили по селах тодішнього Звенигородського повіту, і це був велетень, який на возі не поміщався...» [2].

У романі «Маруся» Шкляр повертається до теми національно-визвольних змагань початку ХХ ст., але тепер уже під час громадянської війни. Автор не без підстав стверджує, що в основі його нового твору, як і в «Чорному Вороні», реальні події, що відбувалися в цю добу на теренах Центральної України, передусім Київщини. Головною героїнею роману є шістнадцятирічна українська дівчина Саша Соколовська, яка після підступного вбивства трьох своїх братів (Олекси, Дмитра і Василя) продовжує сімейну справу – становиться на чолі створеної ними партизанської бригади, що налічувала тисячу воїнів (триста шабель і сімсот багнетів), аби й надалі, як говорили в родині Соколовських, «держати Україну». Вчорашня гімназистка бере собі нове ім'я – Маруся (тому, що «це найупертіше жіноче ім'я») [6, с. 89] – і пліч опліч з іншими легендарними українськими отаманами – Ангелом, Зеленим, Орликом, Струком – тривалий час успішно боронить рідний край від чужинців.

Змальовуючи образ своєї героїні, Шкляр не скупиться на світлі фарби. Маруся воює не тільки за визволення рідного повіту, що характерно було для багатьох тодішніх повстанських загонів. Ще на самому початку свого отаманування вона звертається до козаків зі словами: «Ми не будемо оберігати тільки свої села, ліс і себе в ньому <...> Ми підемо на велику війну за Україну. Підемо на Київ!» [6, с. 89], чим позиціонує себе як далекоглядний і мудрий стратег. Це була справжня Жанна д'Арк, яка самовіддано боролася за звільнення від загарбників своєї знекровленої країни, проте, на відміну від уславленої французької, Маруся воювала не іконою, а зброєю – в бою досить вправно стріляла з револьвера і карабіна. У цьому її доцільно було б порівняти з Досею Апілат («Чорний Ворон»), образ якої автор змальовує не з меншою симпатією. Дося так само була справжнім воїном і ніколи не уникала любових зіткнень з ворогом, але, на відміну від тендітної і зовсім юної Саші Соколовської, не любила револьверів, оскільки у відповідальний момент револьвер міг підвести – дати осічку. Тому перевагу відчайдушна амазонка надавала шаблі, якою орудувала в бою як заправський козарлюга.

Створюючи образ безстрашної отаманші, котра як досвідчений і рішучий командир завжди могла прийняти правильне рішення, Шкляр водночас акцентує увагу на жіночності Марусі. «Інколи зодягаюся... як колись, – говорить вона. – Я все-таки дівчина» [6, с. 73]. У такому ж романтичному ключі митець описує історію її короткого і таємничого кохання з поручником Галицької армії Мироном Гірняком.

Чимало уваги приділяє Шкляр образу Симона Петлюри, притому здебільшого через сприйняття іншими персонажами, що, напевно, мало б створити ілюзію більшої об'єктивності. Марусі (вірніше тоді ще Саші Соколовській) Петлюра бачиться «майже цивільним чоловіком у темно-зеленому френчі» [6, с. 80], що для очільника збройних сил Української Народної Республіки в умовах війни навряд чи є добрим знаком. Але ще більш нищівного удару авторитет Головного Отамана зазнає під час діалогу з генералом Кравсом, коли виявляється, що він практично не розуміється на військових справах. У кінцевому результаті непродумана безглузда політика Петлюри призводить спочатку до непорозуміння між східняками й галичанами, а потім і до цілковитої катастрофи – втрати Української державності.

Зовсім по-іншому описує Шкляр одного зі зверхників Галицької армії згаданого вище Антіна Кравса, який бачиться йому кмітливим і досвідченим полководцем, котрий наперед уміє прорахувати кроки ворога. Загалом з великою симпатією зображується в «Марусі» все західноукраїнське воїнство, яке пліч о пліч з Армією УНР виборювало українську незалежність. За словами Шкляра, це була найдисциплінованіша армія у світі. «Пройшовши сотні верст Великою Україною, вони не реквізували жодної крихти хліба, а коли настали жнива, пішли між боями по людях допомагати збирати врожай за п'ятий сніп. Були навіть жнивні сотні. Тоді всі й побачили, хто такі галичани, яка їхня мова й честь» [6, с. 17–18].

Висновки. Така надмірна романтизація, звичайно ж, викликає деякий скептицизм щодо відповідності образів західноукраїнських стрільців їхнім історичним прототипам, дає привід сприймати це як своєрідну компенсацію за змалювання в не надто привабливому світлі галичан у романі «Чорний Ворон».

В історії від Шкляра відображуються події майже сторічної давнини, проте вона багато в чому співзвучна з нашим буремним сьогоденням. Відтак і «Чорний Ворон», і «Маруся» є своє-

рідними навчальними посібниками по вихованню національної самосвідомості й патріотизму.

Література:

1. Белімова Т. «Залишенець. Чорний Ворон» (роман Василя Шкляра) / Т. Белімова // Проба пера. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://probapera.org/publication/13/15519/zalyshenets-chornyj-voron.html>.
2. Захарченко А. Василь Шкляр: Крим, як ложка дьогтю, він ніколи не був українським / А. Захарченко // Українська правда. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://life.pravda.com.ua/interview/2010/09/21/60674/>.
3. Горліс-Горський Ю. Холодний Яр / Ю. Горліс-Горський. – Донецьк: Тов. «ВКФ “БАО”», 2013. – 448 с.
4. Кропивницький М. Твори в 6-ти т. / М. Кропивницький. – К.: Держлітвидав УРСР, 1958. – Т. 1. – 575 с.
5. Шкляр В. Залишенець. Чорний Ворон / В. Шкляр. – Харків: Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», 2010. – 384 с.
6. Шкляр В. Маруся: роман / В. Шкляр. – Харків: Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», 2014. – 320 с.

Новиков А. О. Украинская история сквозь призму творчества Василия Шкляра

Аннотация. В статье освещаются основные проблемы, затронутые в романах Василия Шкляра «Черный Ворон» и «Маруся»: исторической правды, жертвенной борьбы повстанцев за Украинское государство, патриотизма и предательства. Анализируются образы главных и второстепенных персонажей, которые резко разделяются автором на позитивных и негативных.

Ключевые слова: повстанцы, чекисты, Симон Петлюра, Галицкая армия, бескомпромиссная борьба, патриотизм, предательство, мистика.

Novykov A. Ukrainian history through the prism of Vasyl Shklyar's literary works

Summary. The article highlights the main problems of Vasyl' Shklyar's novels "Zalyshenets. Chorny Voron" ("That Who Stayed. Black Raven") and "Marusya". These are the problems of the historical truth, sacrificial rebels' struggle for the Ukrainian state, patriotism and betrayal. Main and supporting characters that are divided by the author on positive and negative ones are analyzed in the article.

Key words: rebels, chekists (members of the Russian secret police), Symon Petliura, Galician Army, uncompromising struggle, patriotism, betrayal, mystery.